

Közgazdasági Szemle, LVIII. évf., 2011. október (813–831. o.)

CSABA LÁSZLÓ

A magyar átalakulás és fejlődés néhány általánosítható elméleti tanulsága

A világgazdasági válság óta eltelt nyolc évtizedben Magyarországon számos rendszerváltozás ment végbe a gazdaságban és a politikában. Sokak szerint a szabadpiactól a szabadpiaci vezető kör bezárult, és ismét rendszerválság előtt állunk. Míg a jövő természetesen bizonytalanságokkal terhes, és így értelemszerűen nem kiszámítható, a múlt egyértelmű tanulsága az, hogy a közéletet végig formáló felzárkózási törekvés egészében sikertelennek bizonyult. Ennek alapja elemzésünk központi rejtélye egy régi fejlődéelméleti feladvány: miért van az, hogy Argentínához vagy újabban Olaszországhoz és Portugáliához hasonlóan a jó politika rossz eredményekkel jár(t), és fordítva? Miért szakadt el végre és történetileg is a gazdasági és a politikai ésszerűség egymástól?*

Journal of Economic Literature (JEL) kód: B40, N01, P50.

Miért szakadt el végre és történelmi megközelítésben is – a gazdasági és a politikai ésszerűség egymástól? E bölcséleti kérdés megválaszolására előbb modellszerűen áttekintjük az alapjában ismertnek tekinthető magyar fejlődés sajátosságait. Ezt követően – a nemzetközi irodalomban bevett módon – az egyes eset tapasztalatainak elméleti általánosítására törekszünk. A tanulságokat a közgazdaságtan három ága, az átalakulástan, a fejlődés-gazdaságtan és a közgazdasági módszertan szintjén összegezzük. Különösen az utóbbi szempont segíthet abban, hogy a jelenleg közkeletűnél hasznosabb tananyagok szülessenek, és a jövő nemzedékek elkerülhessék a múlt többször ismétlődött hibáit.¹

Bevezetés – a sodródás talánya

A felzárkózás, az utolérés vágya Magyarországon egyidős a nemzetvé válassal. Ez persze nem kizárólag a „[r]omlásnak indult hajdan erős magyar” sajátja, hanem minden önállóvá váló nemzet és az általa létrehozott állam vezetésének és egész társadalmának törekvése

* E cikk alapjául két előadás szolgál, amelyeket az átalakulás két évtizedével foglalkozó két nemzetközi konferenciára készítettem. Egyiküket az Indiana University magyar tanszéke rendezte Bloomingtonban, 2011. március 4–5-én, a másikat pedig a londoni Center for Research into Communist Economies a szlovéniai Predvorban, 2011. szeptember 22–24-én. A jelen szöveg egyikkel sem azonos, de hasznosítja az ilyenkor szokásos felvetéseket és bírálatokat és a segítő lektori észrevételeket is.

¹ Ismeretes, hogy minden általánosításnak erős módszertani korlátai vannak. A kvantitatív elemzést az intézményi, a történeti elemzést pedig a technológiai fejlemények írhatják felül. Az egyes esetből közvetlenül nyilván csak óvatosan és előzetes jelleggel lehet összefüggésekre jutni, különösen, mint *von Mises* [1933/2003] nyomán ismert, a szabadon és sokszor nem racionálisan döntő egyedekből és tömegekből álló emberi társadalmak esetében.

Koreától Brazíliáig. Ugyanakkor az eredmények sohasem a szándékok függvényei csupán. A közgazdaságtan éppen azáltal vált immár három évszázada az államtudományoktól elkülönült tudományszakká, hogy vizsgálódásainak középpontjába nem a nemzet hírnevét és dicsőségét, hanem gazdagságának tényezőit állította. Utóbbi kutatási irány – aligha véletlenül német és francia földön – éppen abból eredt, hogy az egyik nemzet felemelkedése és a másik hanyatlása nem függött össze – különösen hosszabb távon – katonai és kulturális teljesítményével. Közismert példa a spanyol gyarmatosítás, aminek hasznát végső fokon a németalföldi tartományok fölőzték le.

A közgazdaságtan eredendően *történeti szemléletű* és gyökerű. Említett vizsgálódását ugyanis jórészt az váltja ki, hogy mi lehet az oka annak, hogy azok a (szakpolitikai és intézményi stb.) megoldások és ösztönzők, amelyek egy időszakban a siker zálogai voltak, utóbb a lemaradás tényezőivé válnak. És miközben az európai történelem számtalan példát szolgáltat a rómainál az ottománon át a szovjet birodalomig, meglehetősen ritka az, ha egy közgazdász nemzedék szeme előtt játszódik le egy efféle egyedi átalakulási folyamat. A közgazdaságtan *érdeklődésének fókuszában ezért eredendően az intézmények álltak*. Ez a szovjet birodalom összeomlásával, majd a 2008–2009-es pénzügyi válság kapcsán ismét visszatérőben van szerte a világban (bár a tankönyvekben ez még nem tükröződik).

Ez egyszerre jelenti az esélyt, hogy menet közben részt vevő megfigyelőként *empirikusan írassunk le* és ekképpen tudományosan általánosíthassunk olyan folyamatokat, amelyekről mások legfeljebb spekulálhatnak. Másfelől éppen az átalakulás lelkesültsége elragadhatja a résztvevőt, és tényleges a veszélye, hogy az elemző jó vagy borús hangulata, az ezáltal keltett várakozásai és (elő)ítéletei felülírják a valódi folyamatokat, kiélezve a goethei „költészet és valóság” ellentmondását.

Ha az 1989-et követő átalakulás első évtizedét az eltúlzott várakozások, a másodikat a cinizmus, a harmadikat leginkább a reményvesztettség, a kilátástalanság és egyfajta radikalizálódás jellemzi. Igaz, ez utóbbi világméretű fejlemény. Olyan országokban, ahol a szélsőségek rendre a margón maradtak, mint mondjuk Svédországban vagy Hollandiában, ma a törvényhozásba jutottak radikális jobb- és baloldali mozgalmak (amelyek nyíltan megkérdőjelezi a szabad társadalmat és a piacgazdaságot, amelyeket egyetlen ügy – általában elit-, idegen- és piacellenes – diktálta érzelmek uralnak, nem programok). Mi több, e mozgalmak fő ereje nem számszerű jelenlétükkel arányos, inkább abban áll, hogy a közbeszéd meghatározásával a főáramú erők gazdasági, jogi és társadalmi cselekvését is alakítani képesek, és ezzel a korábban a „történelem végének” vélt rendszer kereteit feszegetik.

A Magyarországon 2010-ben létrejött új képlet is ebbe a sorba illeszkedik. Ez az írás nem taglalja a legfrissebb fejleményeket, mert a felgyorsult változásokat a napi- és hetilap műfaja képes csak követni. A következőkben abból indulunk ki, amit számos nemzetközi szervezet számtalan tanulmánya bemutatott, s mire ezen írás megjelenik, közhellyé válik. Nevezetesen: a 2008–2009. évi pénzügyi válság elmúltával nem az történik, mint ami a legegyszerűbb modellekben. Vagyis *nem tér vissza sem a növekedés, sem a foglalkoztatás, sem a fejlődés minősége a válság előtti időszak medrébe*. Az Egyesült Államokban, Japánban és számos EU-tagállamban megfékezhetetlennek bizonyult adósságrobbanás a gazdasági fellendülés megtorpanását és korábban nem ismert megoldások terjedését váltotta ki. A magyar gazdaság pedig – a kormányzat várakozásaira rációfolva – nem állt a szakadatlanul gyorsuló növekedés útjára. Ez pedig a mi nagy távlatú áttekintésünk szempontjából azt jelenti, hogy *Magyarország felzárkózása továbbra is várat magára*. Ezt a súlyos ítéletet három, nemrégiben megjelent monográfia (Berend [2008], Tomka [2011], Muraközy [m. a.]) részletes statisztikai elemzéssel – a korabeli hivatalos kimutatások hibáinak kijavításával és a reális mértékek megadásával

együtt – bebizonyította. Éppen ezért e helyütt nem vitatjuk, hanem értelmezzük ezt a fejleményt – *miért nem sikerült?*

Mivel az elemzések jelentős része – jogosan – a rövid távú folyamatokra összpontosít, mi a *nagy távlat szempontját* választjuk. Egyebek mellett azért, mert az összehasonlító rendszerelemzésben egy-két negyedév vagy akár egyetlen ciklus teljesítménye nem lehet perdöntő, és nem is az, hiszen az intézmények a *tartós, rendszeres, hosszan ismétlődő* játékok szabályai. Másfelől azért is, mert mára már nem kérdéses: 2006 közepétől nem konjunkturális jellegű lassulás, 2007-től pedig nem konjunkturális jellegű stagnálás érte el Magyarországot. Éppen ezért az egymást követő gazdasági kormányzatok tűzoltó, válságkezelésre összpontosító intézkedései nem hozhattak és nem is hoztak tartós eredményt.

Első hipotézisünk az, hogy az élesen megosztott politikai elit – amely az egymással versengő populista lépésekre szűkítette le a gazdasági választásait – ismert okokból *el-szalasztotta ama legkedvezőbb éveket*, konkrétan a 2000 és 2007 közti szakaszt, amikor a lendületes növekedésből az átalakulás veszteségeinek kárpótlására és az új intézmények bejáratásának költségeire még futotta volna a növekedés gyümölcseiből. Amikor pedig beállt a pénzszűke, kiderült a sokat hajtogatott, közhellyé koptatott, ám eleve hamis tétel téves volta – *a pénzügyi megszorítás nemhogy kikényszeríti, hanem felülírja a távlatos, nagy léptékű intézményi és politikai átalakulások lehetőségét.*² Ekkor pedig az előttünk álló évtizedre nézve is releváns marad a „miért nem meg?” kérdése.

A második hipotézis szerint az *elhalasztott változások költsége* idővel olyan naggyá duzzad, hogy azt már senki sem meri vállalni, mert politikai öngyilkosságnak tetszik. Ekkor pedig a cselekvés elmulasztásának költségei tovább nőnek, és ugyan nem vezetnek robbanáshoz, de *stagnáláshoz* és a gyorsabban haladókhoz képest megfigyelhető *térvesztéshez* annál inkább.

Végül a *harmadik hipotézisünk* az, hogy bár mindeme folyamatok beláthatók, *eleve elrendeltnek mégsem mondhatók*. Egyfelől a gazdaságelmélet rendelkezik olyan felismerésekkel, amelyek a kiutat felvázolhatóvá teszik. Másfelől egy sor ország (és főképpen a korábban kevésre tartottak, mint Szlovákia, Chile vagy Dél-Korea) a tapasztalat szerint is képes volt az ördögi körökből kilépni, és történelmileg is felzárkózni. Vagyis nem igaz az a – marxizmusból és a neoklasszikus konvergenciaelméletből – adódó feltételezés, hogy akár a lemaradás, akár a felzárkózás bárhol és bármikor többé-kevésbé eleve adott volna.

A következőkben e hipotézisek ellenőrzésére – verbális modelleket bemutatva – áttekintjük a háború utáni magyar fejlődés főbb vonásait. Az 1948 előtti, „klasszikus” történelmi időszak elemzésében két összefoglaló munkára támaszkodunk (*Pető–Szakács* [1985] és *Romsics* [2004]). Ezek szerint az 1929-ig nagyjából a világtrendet követő Magyarország piacgazdaságból fokozatosan irányított gazdasággá vált. Ennek részeként 1938-ra ipari-agrár országgá vált, az ipar a GDP-hez való hozzájárulása meghaladta a 40 százalékot. Majd a győri programtól (1938 májusától) a gazdaság egyre inkább hadigazdasággá vált, az állam – nyíltan vagy közvetve – egyre több „parancsnoki állást” foglalt el. 1945-ben már erre építve vitték végbe a nagybirtok, a bankok és a stratégiai cégek államosítását évekkal a kommunista hatalomátvételt megelőzően. Ez sok tekintetben az állam vezérelte olasz–francia kapitalizmus modelljével párhuzamos volt, de kétségkívül megágyazott a szovjet típusú gazdasági modell 1949. évi bevezetésének.

Mivel a fenti összegzés főbb elemeiben a szaktudomány többsége megegyezik, saját áttekintésünket 1949-től indítjuk, és nyolc pontban összegezzük az azt követő félévszázad fejleményeit. Ennek célja, hogy *a gazdaságtörténet számos részletét mellőzve, egyfajta*

² Ez jó két évtizede már látható volt. Bővebben lásd *Csaba* [1994] 4. fejezet A felismerést először Antal László fogalmazta meg a korabeli (fél)piacgazdaságra nézve (*Antal* [1983]).

modellé sűrítve bemutassuk, hogy talányunk valódi. Az előre mutató, fejlődést generáló politika rendre népszerűtlen, és ezért kisiklik, s az általa megalapozott javulást az osztogatás éveiben felélik, majd a kör kezdődik előről. Ez a fejlődéstanból jól ismert „húzd meg, ereszd meg” politika. Kézenfekvően nem a „minél megszorítóbb, annál haladóbb” a mérce, hanem inkább az, hogy *az egyes lépések megágyaznak-e a következő időszak fejlődésének*, vagy ellenkezőleg: a meglévő tartalékokat felélik, és az átmeneti sikerek – a közvélemény számára, de sokszor inkább csak a nyomásgyakorló érdekcsoportok számára *daliás idők – alapozzák meg a következő időszak vergődését.*

Azaz *a látszat és a valóság elválík, és az ok-okozat felcserélése* – a tapasztalatra való hivatkozással és főképp a rendszerszerű gondolkodás³ teljes hiányával – megágyaz a populizmus tartóssá válásának. Konkrétan: *a jó gazdaságvezetés politikailag mindig rossz*, és a jó politikus számára axióma az, hogy a gazdaság nem számít, csak néha kellemetlenül hat, mert korlátozza az akarat kibontakozását, a jók megjutalmazását és a rosszak megbüntetését. Minél inkább *a gazdasági válság kezelése* áll a döntések középpontjában (mint 1953–1956, 1963–1966, 1973–1977, 1979–1986, majd 1989–1997 közt és 2006 óta folytonosan), annál élesebben kerül szembe a politika és a gazdaság ésszerűségének szempontrendszere, méghozzá nem is véletlenszerűen és nem is érintőlegesen.⁴

A magyar modell vázlata⁵

1. Kiindulópontunk az, hogy Magyarország voltaképpen sohasem volt igazi szovjet típusú gazdaság, az összehasonlító rendszerelmélet bevett tankönyveinek leírása alapján, ahol az államtól való függőség és a köztulajdon teljes körű, és a külfiaocoktól való elzárkózás valóban végbemegy, mint mondjuk Észak-Koreában vagy Pol Pot Kambodzsájában. Mint az már a korabeli leírásokból is kitűnik (*Bauer* [1983], *Berend* [1988], *Révész* [1990]), a sztálini gazdasági berendezkedés legfeljebb az 1949 és 1953 közötti négy esztendőben, a harmadik világháborúra való készülés idején érvényesült, akkor is töredékesen, és az országot jellemző rendetlenséggel enyhítve. Ezért sosem aludt ki a Max Weber-i kereskedelmi szellem, ami az 1953-tól fokozatosan felhígított tervgazdaságban és az állam szabályait kijátszó, részben legális második gazdaságban *folytonosan tovább élt.*

Ez – különösen az olyan merev tervgazdaságot gyakorló országokkal szemben, mint amilyen Kelet-Németország és Csehszlovákia volt – megkönnyítette a piacgazdaságba való átmenetet. Igaz, már az átalakulás második szakaszában, 1995-től kezdve a szabálykerülés általánossá válása maga is oka volt annak, hogy a piacgazdasági játszmák végkimenetét a társadalom alapvetően sohasem fogadta el méltányosnak és jogosnak.

A „gulyáskommunizmus” évtizedeit és reformjait ezért legalább kétféleképpen lehet megítélni. Egyfelől továbbra is érvényes marad az, amit a már idézett korabeli elemzések is kiemeltek: e változások – minden elégtelenségük, félszívűségük és időnkénti hamissá-

³ Ez a német közgazdasági gondolkodásban kiemelt szerepet játszó *Ordnungsdenken*. Magyarul a rendszerparadigma alapján rendezik el a gazdaságpolitika és az intézményépítés egyes elemeit. Az egész, az összhatás abszolút elsőbbséget élvez az angolszász mentalitásban a szakmaiság kizárólagos jeleként elfogadott részletkérdések taglalásával szemben.

⁴ Ennek részleteit olvasmányosan és alaposan tárgyalja Bod Péter Ákos, kitérve a konkrét részletekre is (*Bod* [2011]).

⁵ Modellnek az intézményi és összehasonlító gazdaságtanban nem számszerű összefüggések matematikai formalizálását nevezik. A modell a valóság egyfajta általánosítása, leglényegesebb vonásainak „stilizált tényekkénti” bemutatása, ami az összkép megalkotását segíti. Értelemszerűen adódik tehát, hogy a modell ebben az értelemben nem hordoz kanti normatív tartalmat, azaz nem „példa a világ számára”. Így beszélhetünk állam- és piacevezérelte modellről, és persze alacsonyabb általánosítási szinten egy-egy ország rendszerének általánosítható vonásai is lehetnek ilyenek, mint mondjuk a német–francia kontinentális/tételes jog szemben az angolszász esetjogi modellel.

guk ellenére – kétségkívül és tartósan jobb életminőséget biztosítottak, mint bármely más országban, beleértve Jugoszláviát is. Sőt e lépések megágyaztak a későbbi, egyéni kezdeményezésre és a külfölddel való együttműködésre épülő rendszernek is.

Másfelől azonban az sem kétséges, hogy ezekben az évtizedekben részint kialakultak, részint megerősödtek olyan formális és informális intézmények, amelyek a valódi nyílt társadalom működőképességét még évtizedek múltán is veszélyeztetik. Ezek közt a szakirodalom kiemeli a gazdasági kérdések leértékelését, a teljesítményelv hiányát, az állami gondoskodás igényét a „tanult gyámmoltanság” értelmében, a szabálykerülést és általában a piac civilizált, európai szociális modelljét megalapozó értékek leépülését (Kádár [2008], Kornai [2007]). Az utóbbiak között különösen a civil kurázsi, az önállóság és az egyedi megoldások értékelése, az együttműködési készség (a közlekedéstől a kereskedésig), a kiszámíthatóság, a szolid üzletvitel, a közügyekben való részvétel és az adakozókészség, vagyis a polgári erények teljes köre a hiánycikkek köré sorolható.

A rendszerváltozás szempontjából a legfontosabb meghatározó mozzanat a *magántulajdon kialakítása* volt, a gazdaság- és társadalompolitika számos más, sokat vitatott és önértékén is érdekes részterülete ellenében is. A magántulajdon Magyarországon a Rákosi-korszakban sem szűnt meg, és a reformszocializmus idején is fennmaradt. Igaz, ebben az időszakban főképpen pótlékainak kialakítása állt az állami politika és a közgazdasági gondolkodás tengelyében. Mai szemmel nyilván a „kapitalizmus kapitalisták nélkül” sületlenség,⁶ de abban a korban a Kádár-korszak egyik alapvető geopolitikai korlátja volt a nagyobb léptékű magántulajdon elvetése. Nem utolsósorban azért, mert – mint ahogy a kor vezető reformerei informálisan nem egyszer megfogalmazták – lehetetlenségnek tűnt az egyszer már végbevitt széles körű államosítás visszafordítása.

Ebben a helyzetben a vázolt kettősség meghatározóvá vált. A magántulajdont közelíteni, de végül is elkerülni célzó reformokban 1982-től a kisvállalkozások és a köztes tulajdoni formák, 1984-től pedig – a vállalati tanácsok megalakításával – a nagy cégek működtetési (és *de facto* tulajdoni) jogosítványai a vállalatvezetés kezébe mentek át. Ez *gyengítette a pártirányítást, de nem hozott létre jó döntéseket megalapozó ösztönzőrendszert*. Mikor pedig a geopolitikai fordulat 1988-ban valódi eséllyé tette a rendszerváltoztatást, *az állam már nem volt a tulajdon valóságos és érdemi birtokában*.

Ebből persze elhamarkodott volna arra következtetni, hogy – mint a szovjet és a délszláv utódállamokban – a tulajdon a nómenklatúra kezében maradt volna.⁷ Empirikus elemzések (Voszka [1997], Mihályi [2010]) kimutatták, hogy a korai, spontán privatizáció bajnokai rendre elbuktak, és a későbbi években a külföldi befektetők, a verseny és az ezek által kikényszerített szerkezeti változások a magyar gazdaság termelési és foglalkoztatási összetételét és így tulajdonosi körét is alapvetően átrendezték. Még az azonos néven vagy azonos telephelyen működő cégek, mint az Ikarus vagy az egykori Rába (a mai Audi) sem ugyanazok, mint voltak – eltérően például a MÁV vagy a BKV jól ismert eseteitől.

Mindazonáltal kétségtelen, hogy a tulajdoni átalakulás, koncentráció, bukások és a győztesek kiválasztódása az államtól messze nem függetlenül, a külső megfigyelők számára teljesen átláthatatlan módon történt, így legitimációja sohasem volt. Mindez jórészt elkerülhetetlen, sok más országban is így van, és nyilván nem írható teljeskörűen a reformszocialista kísérletek számlájára sem. Sőt az utóbbiak által felszabadított vállalkozó és kezdeményező szellem, valamint a nyugati orientáció ekkor meggyökeresedett törekvése

⁶ Ettől még számos európai országban azt mutatják az értékvizsgálatok, hogy a választóközönség többsége leginkább egy efféle rendszert szeretne látni. A brit bankárházak felgyújtása 2009-ben vagy a tőkeműveletek megadóztatása Franciaországban 2011-ben csak a jéghegy csúcsa.

⁷ Közismert és fontos ellenpélda az OTP. Ez esetben azonban – mint Várhegyi [2011] (77. o.) joggal kiemeli – a „nemzeti bajnok” státust biztosító kormányzati kapcsolatok a menedzsment, nem pedig a közszereplő meg- és túlélését biztosították, méghozzá ciklusokon átívelően.

bizonyára szerepet játszott abban, hogy Magyarországon – a balkáni és a FÁK-államoktól eltérően – nem oligarchikus kapitalizmus jött létre.⁸

Mindemellett az ország gazdasági teljesítménye egészében igen gyenge maradt, az 1979–1984-es adósságválságot 1989–1991-ben újabb követte, ami kényszerpályára terelte az első demokratikusan választott kormány működésének egészét is.

2. Mint az idézett forrásokban is dokumentálják, *az országnak előnyére vált az, hogy versenytársait megelőzve fogott a gazdaságpolitika és a gazdasági intézmények átalakításhoz*, valamint hogy e folyamatban a reformszocialista korszak – később eszkalálódó és többnyire nem szándékolt hatásait tekintve túlsúlyos – kezdeményezéseire építhetett. Vagyis a szovjet utódállamoktól, Romániától és Bulgáriától eltérően nem nullapontból kellett indulni, mert a kereskedelem Nyugatra terelése és a piaci intézmények jelentős részének – jórészt formális, de technikailag igényes – kialakítása már az 1980-as évtized során végbement. Ez különösen azon, többnyire csak az utolsó pillanatban, 1987–1989-ben bevezetett újításokra vonatkozik, amelyek a valódi piacgazdasági átmenetet alapozták meg, kezdettől fogva tartalmazva ennek lehetőségét. Ilyen a pénzügyi és a versenytörvény, a külkereskedelem liberalizálása, a külföldi tőkebefektetések feltételeinek és a szabad vállalkozásalapítás körülményeinek megteremtése, a devizamono-pólium feladása és bizonyos fokig (ellentmondásaival együtt) az átalakulási törvény is. Mindenekelőtt pedig a gazdaságpolitikát és a piaci intézményépítést egyaránt kalodába kötő KGST-kapcsolatok fokozatos, de nagyon határozott – már 1990 elején végbement – felszámolása említendő.

Ekképpen nem kétséges, hogy a Grósz- és a Németh-kormány jórészt megvalósította már a rendszerváltozás első szakaszának immár közismert minimumkövetelményeit, a stabilizáció, a liberalizálás, az intézményépítés, a magántulajdon bevezetése (angolul SLIP-nek rövidített) együttesét. Noha a törvények sok kompromisszumot tartalmaztak, és megvalósulásukat az akkor még fennálló erőviszonyok – az egypártrendszer és a szocialista nagyvállalatok befolyása – korlátozták, az intézményépítés keretei létrejöttek, bár tartalma sok tekintetben még hibázott.

Nem utolsósorban azért, mert a – mindenkori, változó összetételű – kormányzat az 1987 és 1995 közötti időszakban *csak igen korlátozottan volt ura a folyamatoknak, s azokkal sok esetben inkább sodródott, semmint – tankönyvszerűen – kijelölte és kormányozta* volna azokat. Ez jelent meg a külső adósság kritikussá válásában. Aligha meglepő, hogy a reformokban – sokszor akarata ellenére – legmesszebb menő Németh-kormány idején vált az ország külső finanszírozhatósága kérdésessé.⁹ Az 1990 májusában megalakult Antall-kormány 8 napi devizatartalékkal rendelkezett, és az egész év a fizetéseképtelenség elkerülésének megszervezésével telt. Ez a német szövetségi kormány, az IMF és az EU együttes segítségével vált megoldhatóvá 1991 közepére.

3. Az ellenzéki pártok sem hittek a gyors és gyökeres átalakulás közelségben, ezért gazdasági elképzeléseik meglehetősen kiforratlanok voltak, többnyire érzelmi alapon álltak. A korabeli áttekintés (*Laki* [1989]) joggal emelte ki, hogy ezek közgazdasági tartalmukban – és formálisan is – nagyobb szerepet szántak az államnak, mint a lelépő kormányzat reformbizottságainak tervezetei. Mindazonáltal a kormányzás – főleg az adósságkezelés – közvetlen feladatai jóval inkább piacbarát (ha tetszik, konvencioná-

⁸ Az oligarchákról általában csak rosszat illik mondani, pedig – ahogy *Aslund* [2007] részletesen bemutatja – mind Ukrajnában, mind Oroszországban minden modernizációs változás tőlük ered, és általuk valósult meg. Nyilván a tekintélyuralmi rendszer és az állammonopolizmus várható és elkerülhetetlen torzító hatásaival együtt.

⁹ Ennek fő oka az volt, hogy – zárópánikban – a nagy cégek kinyomtak mindent, amit lehetett a puha keleti piacra. Ugyanis a fizetési rendszer – a prompt inkasszó – azonnali állami fizetést biztosított, miközben a keleti partnerek többnyire nem vagy csak esetlegesen fizettek. És a keleti kivitelnek magas nyugatiimport-tartalma volt, míg a nyugati export értelemszerűen stagnált.

lisabb) gazdaságpolitikát kényszerített ki az első konzervatív koalíció idején, mint ami a kormányzó pártok programjaiból és képviselőik szóhasználatából a szövegelemzés kikövetkeztetett (volna). A fontolva haladást hirdető Antall-kormány kimondottan radikális politikát – ha tetszik, egyfajta *intézményi sokkterápiát* – alkalmazott. Ezek közé tartozott a pénzügyi törvény és a nagybankok 1996-ra meg is valósult magánkézbe adása, a legtöbb nagyvállalat privatizációja a kimondottan stratégiai ágazatokban (így a távközlésben), a csődtörvény stb.

Az intézményi élenjárás mellett és ellenére a nemzetgazdaság összteljesítménye kiábrándító maradt 1990 és 1994 között, és ez hozzájárult a „szakszerű válságkezelőként” fellépő szocialisták gyors visszatéréséhez. Mivel a gazdaságban valóban történelmi átrendeződés ment végbe – a jéghegy csúcsa a másfél millió megszűnt munkahely –, az életkörülmények nem javultak, a GDP 18 százalékkal csökkent, és a munkanélküliségi ráta 1992 végén meghaladta a 13 százalékot, s két számjegyű maradt egész az évtized közepéig. Ez nemcsak gazdasági sokknak bizonyult, hanem a társadalmat is felkészületlenül érte, hiszen minden politikai erő a gyors javulás, az újjáépítés reményét táplálta. Ráadásul a korszak slágere a cseh csoda volt, ahol a változások elhalasztásával több éven át az árstabilitás és az alacsony munkanélküliség kettőse élt – igaz, csak átmenetileg, és igaz, ekkortájt jelentős versenyképességi áldozatokkal.

4. A gazdaság talpra állása 1993 közepétől indult meg. Mégis a legtöbb elemző a *tar-tós növekedési pálya kialakulását a Bokros-csomagnak tulajdonítja* (Kornai [1996], Antal [1998]). Ez olyan értelemben igaz, hogy a nemzetgazdaság külső egyensúlyának kezelése – különösen az 1994. őszi mexikói válság mellett – fiskális kiigazítás nélkül nem volt elképzelhető. És a már magántulajdonú gazdaság sem tudott volna növekedni, ahogy ezt számos sorstársunk példája mutatta.

Más a helyzet azonban, ha a *gazdaságpolitikáról leválasztjuk az intézményépítést*, a hosszú távon ható folyamatokat. Nos, a maga idejében is sokat vitatott csomagterv – visszapillantva – csak kevéssé járult hozzá a következő évtizedben állandósult növekedéshez. Az igaz, hogy a növekedés külső egyensúlyi korlátját a sikeres kiigazítás megszüntette, eképp egyfajta technikai küszöbértéket elért. Ugyanakkor a szerkezeti reformok legtöbbje nem élte túl azt a 13 hónapot, amit Bokros Lajos a pénzügyminiszeri székben tölthetett. A társadalom kedélyét borzoló – és a makrogazdasági kiigazításhoz végső fokon szükség-telen – jelképes intézkedéseket, mint amilyen a kétezer forintos tandíj, egyhamar visszavonták, a vámpótlékot az EU nyomására kiiktatták, a közsféra bérplafonját feloldották. A szerkezeti reformnak tekinthető lépések közül egyedül a részleges nyugdíjreform élte túl alkotójának hivatali idejét.

Vagyis érdemes kiemelnünk: az 1997-et követő évtized növekedését nem indokolt olyan-féle intézkedéseknek tulajdonítani, amelyeket részint visszavontak, részint sosem vezettek be. Ezzel szemben jogos rámutatni arra, hogy *beért egy évtized folytonos intézményfejlesztése*, nem utolsósorban az egyes részterületek közti *szinergia* megnyilvánulásaként. Nem becsülhetjük le sem azt, hogy a kis, nyitott Magyarországot ekkor egy évtizeden át kedvező külpiaci hatások érték, sem az ezekhez kötődő, önerősítő pozitív várakozások szerepét. Az intézményi körben az afféle távlatos intézkedések, mint a külpiaci verseny megteremtése, a tökemérlegre is kiterjedő konvertibilitás, a külföldi cégek és bankok megtelepedése, az adórendszer piackonformmá tétele, az új játékszabályok (köztük a csőd- és felszámolási szabályok) érvényesülése, a munkapiac szereplőinek „betanulása”, az új alapítású cégek felfutása nyilván csak lassan és nagy késleltetéssel hathatott. A társadalmi tanulás, ha végbemegy, mindig lassú, hisz minden változásra az első válasz az ellenállás, a megkerülés kísérlete. S csak amikor ez nem sikerül, akkor alkalmazkodnak a szereplők az új játékszabályokhoz.

1996–1998-ra éppen a harmadik szakasz beérésének lehettünk tanúi. Fontos, hogy ezt követően, 2002-ig már kevés hazai kezdeményezésű reformlépésről tudunk, főképpen,

amit végbe is vittek volna.¹⁰ E negyedik szakaszban alapvetően az *európai uniós joganyag átültetése* történt meg. Ez önmagában is jelentős – piac- és intézményépítő – folyamat volt. De nem kétséges: ebben több volt a folytonos, kis lépésekkel való haladás, és nemigen találunk átütő reformot. *Vagyis: ismét csak egy reformok nélküli időszakban javultak jelentősen a nemzetgazdaság mutatói*, nőtt a kivitel, csökkent az infláció és a munkanélküliség, javultak az életszínvonal mutatói.

5. Nem állítottuk, hogy 1997 és 2004 közt semmilyen érdemi reformra ne került volna sor. Tételünk cizelláltabb: *az Európai Unió mint külső horgony kikényszerített egy sor lépést, mert az elit egyetértett abban, hogy az Európai Unióból kimaradni nem lenne jó*, s ezért elfogadott egy sor olyan lépést, amelyet alapjában véve ellenzett – főleg ellenzékben. Ilyen a verseny erősítését, az átláthatóság fokozását, az állami beavatkozás korlátozását, a külföldi tulajdon beengedését és a piacvédelem durvább módszereinek elvetését vagy akár az állampénzügyek nemzetközileg elfogadott mértékek szerinti kimutatását és alakítását szolgáló lépések sora.

Mivel e lépések jórészt taktikai célokat szolgáltak, nem meggyőződést követtek, amint elmúlt a brüsszeli fenyegetés – lényegében 2002 decemberében –, *a politikai osztály felszabadult a gyámkodás alól*. Rövest az európai trendbe illeszkedően rövidlátó, osztogató politikába fogott, és a napi népszerűségeen túlmutató, a jövőt megalapozó, azonnali hasznót nem hajtó lépések rendre lekerültek a napirendről. *A „válságkezelés” voltaképp 2002 júniusától, a D-209-es ügy kipattanásától egy jó évtizeden át a gazdaságpolitika működési módjává vált*. Ez akkor is igaz, ha e válságok túlnyomó részét a politika(i) osztály) maga gerjesztette, részint hatalmi, részint kommunikációs szempontból, és csak egy kisebb része „gyűrűzött be” a külvilágból. Mivel az euró bevezetése lefutott kérdésnek tűnt, semmilyen fegyvelmező erő nem tartotta vissza az érdekelteket kisztíli hatalmi játszmáik végigjátzásától. És ebben a *távlatos kérdéseknek még a felvetése is életidegennek tetszett*, lett légyen szó romaintegrációról vagy K+F-ről, pénzügyi átláthatóságról vagy vállalkozásfejlesztésről, oktatásról vagy egészségügyről, ahogy azt az egyes területeket elemző számtalan közlemény ezt folytonosan jelezte.¹¹

6. A magyar modell életpályájának talán legtalányosabb része a 2002 és 2008 közti időszak. Ezekben az években mind külföldön, mind itthon kedvező és reménykedő várakozásokat fűztek a magyar gazdaság és társadalom teljesítményének tartós javulásához. Az EU-hoz való hasonulás és közeledés mind a jövedelmi szint, mind az intézményrendszer, mind a szerkezeti és életminőségi vonások terén adotttnak tűnt. És talán éppen azért, mert látszólag készpénznek lehetett venni mindezt, az „élj a mának” érzése általánossá vált. A közpénzügyekben éppúgy, mint a középosztálybeli háztartásoknál, ahol a devizahitelek 2004 és 2009 közötti elszállása ennek jó lázmérője lehet.

Mindezen időszakban értelemszerűen nem valósult meg semmilyen átfogó átalakulás, bár a szociálliberális kormány (különösen 2006–2008-ban) lázas retorikával és intézkedésekkel próbálkozott. Így tehát nem annyira a tétlenkedés, mint a túlpörgés és a lázas kapkodás, az egymást keresztező és gyakran kioltó intézkedések váltak jellemzővé, *anélkül hogy a mennyiség új minőségbe csapott volna át*. Ezzel együtt az összteljesítmény még kielégítő, sőt időnként jó volt, hisz az 1996 és 2000 közti átlagosan évi 3,7 százalékról 2001–2006-ra 3,9 százalékra gyorsult a növekedés. A kivitel szerkezete javult, a gépipari termékek részesedése meghaladta a 62 százalékot, ami a megfelelő olasz és spanyol érték duplája. A külföldről folytonosan érkezett működőtőke és a ma-

¹⁰ Nem feledkezhetünk meg arról, hogy 1998 és 2001 közt kormányon volt FKGP kimondottan az átalakulás veszteségeinek pártja volt, az utolsó másfél évben pedig a Fidesz, szervezett törvényhozási többség híján, eseti alkuk révén kormányzott.

¹¹ E szakasz hullámvázát – beleértve a Bokros-csomag és sok más, a maga idején élénken vitatott lépés múltkonyságát – időtállóan tárgyalja Karsai [2006].

gyar cégek tőke kivitele is megindult, főleg déli és keleti irányba.¹² Mégis, mint az idézett elemzés is kimutatta, a lemaradás jeleit már ekkor is lehetett érzékelni, a kifulladás csak idő kérdése volt.

Miképpen alakult ki ismét a „rossz politika–jó eredmények” kettőse? Legalább négy tényezővel kell számolnunk. Elsőként az általános bizakodás légkörét s az ebből adódó önerősítően kedvező várakozásokat, a kockázatok alábecslését említhetjük, ami ekkoriban a világgazdaság egészét áthatotta. A vég nélkül tartó fellendülés, az automatikus és rendszeres javulás feltételezése a magyar döntéshozókat is jellemezte. A közgazdasági elméletben von Mises és Keynes óta ismert csordaszellem most abban nyilvánult meg, hogy éppen a befektetők – a pénzpiac elvileg hiperracionális szereplői – tették magukat túl a kézenfekvő kockázatokon is. A beruházási felfutás nem csak a lakásépítéseket jellemezte.

Másodszor, az eurőövezethez való gyors csatlakozást mindenki adottnak vette – a vele járó felértékelődéssel és kamatcsökkenéssel együtt. Éppen ezért nemcsak a fogyasztók, hanem cégek és önkormányzatok sora is könnyen vett fel devizaalapú hitelt, hiszen az egyirányú, kockázatmentes üzletnek tűnt. Ettől az ország sérülékenysége tovább nőtt.¹³

Harmadszor, a működő- és a pénztőke folytonos beáramlása a további, folytonos szerkezeti korszerűsödés ígérétét látszott alátámasztani (a külföldiek a pénzükkel szavaztak).

Negyedszer, a külső forrás olcsó és bőséges volt, a nemzetközi tőkepiac kockázati étvágya végtelennek látszott. Az a legalább 1929–1933 óta ismert összefüggés pedig, hogy minden nagy válság éppen a hitelből fedezett bővítések „örökké bővülő” folyamatának elakadásán robban ki, már a tankönyvekből is törlődött, erre vonatkozó, megélt, „naprakész” információ a döntéseket hozó háztartások, vállalatok és gazdaságpolitikusok körében lényegében nem volt.

7. Végso fokon nincs abban semmi meglepő, hogy ez is véget ért egyszer – mind a világ-gazdaságban, mind Magyarországon. Esetünkben a kisiklás közvetlen okai közt említhetjük a költségvetési elővigyázatossági szabályok mellőzését, a számos elemzés által ostromozott költségvetési politikát, amelyben az elemi ésszerűség követelményei sem jutottak érvényre 2002-t követően. A 2006. őszi kiigazítási kísérlet a belpolitikai forrongás áldozatává vált. A növekedés pedig nem konjunkturális okokból és nem a nemzetközi pénzvilág hatására lassult le. A növekedés már 2006 őszen megállt, a korábbi fiskális ösztönzőt megszüntették (ami még nem megszorítás). 2007-re alig 0,8 százalékos, 2008-ra alig 0,7 százalékos GDP-bővülést mutattak ki, majd 2009-re – békeidőben már-már egyedülálló – 6,3 százalékos visszaesés alakult ki.

A világ pénzügyi válsága átlag felett sújtotta a sokféle sérülékenységgel terhelt magyar gazdaságot. A fizetési képtelenséget csak az IMF–EU – a maga nemében akkor egyedülálló méretű és konstrukciójú – 20 milliárd eurós áthidaló hitelével lehetett elhárítani, *a gazdaságpolitika tengelyébe a napi válságkezelés került*.¹⁴ A szükséghelyzethez hozzájárult a szocialista kormány téves kommunikációja is: még a Lehman bukása után is, 2008 őszén a törvényhozásba beterjesztett költségvetési tervben a növekedés gyorsítása szerepelt. Ez azt az üzenetet közvetítette, hogy a döntéshozók nem érzékelik a válságot, vagyis közvetlen oka volt a bedőlésnek. És kétségtelen, különösen a 2009 márciusától 13 hónapon át működő ügyvezető Bajnai-kormány idején a korábbi gyakorlattal sok ponton szakító, kökemény intézkedéseket is tartalmazó intézkedésekre volt szükség a fizetési képtelenség elhárításához.¹⁵

¹² A magyar versenyképesség alakulásáról átfogó képet ad *Oblath* [2010].

¹³ Az állami és a magánadósságokat ekkor szokás volt külön kezelni, holott ezek összege már az évtized közepeén meghaladta az ország évi jövedelmét.

¹⁴ E folyamatokról részletes áttekintést ad *Bod* [2011] könyve, ezért itt nem taglaljuk.

¹⁵ Ezek közül kétségtelenül a baloldali kormány legfőbb vívmányai között említhető a 13. havi nyugdíjak és közalkalmazotti fizetések megszüntetése, a nyugdíjazások szigorítása és a közszféra karcsúsítása.

A kiigazítás közvetlen – makroökonómiai értelemben – sikeres volt, hiszen *az ország sosem vált fizetéseképtelenné, az árfolyam nem omlott össze*, sőt még a 2008 márciusában – éppen a felértékelődési eufória miatt – kiiktatott árfolyamsáv egyetlen napra sem került egykori határain kívülre. Mi több, az óriás hitelkeret jó 60 százalékát sohasem kellett lehívni,¹⁶ a bankokat nem kellett feltőkésíteni – eltérően például Írországtól vagy Görögországtól. Ugyanakkor nem kétséges, hogy az afféle egyszeri lépések, mint a hatósági árak emelése, más díjbevételek növelése, a meg nem keresett jövedelmet is adózató „szuperbruttó” bevezetése az adócsökkentés hangoztatása közepette vagy a leépítések felpörgetése *nem minősíthető sem szándékában, sem eredményében szerkezeti reformnak*. Ismét a Bokros-, a Draskovics- és a Molnár-féle reformok tartalma ismétlődött.

Miközben tehát a Bajnai-kormány maga vállalta küldetését – szűk felhatalmazásának megfelelő mértékben – teljesítette, sőt az ország adósságrátája sosem haladta meg az európai uniós átlagot, miközben Angliától Portugáliáig és Spanyolországig terjed az adósságlavinába sodródott országok köre, ez sok tekintetben – *főleg politikailag – kevésnek bizonyult*. A sülyedő életszínvonal, a növekvő munkanélküliség és az általános bizalomvesztés új erőket hozott a hatalomba 2010 áprilisában, méghozzá úgy, hogy azok gazdasági programja körvonalaiban sem volt ismert. S miközben óvakodnánk attól, hogy a 2002 és 2010 közti időszakot egyetlen szakasznak tekintsük, sőt a Bajnai-kormány – mint egykor Németh Miklósé 1989–1990-ben – sok tekintetben az átmenet mérnökének tekinthető, ténykérdés, hogy a válságot elhárító kormányzat és a mögötte közvetlenül és közvetve felsorakozott erők 2010 tavaszán történelmi léptékű, megrendítő politikai vereséget szenvedtek. Ismét a hathatós gazdaságpolitika–rossz közmegítélés kettőséhez jutottunk.

8. Végül a kétharmados többséggel megválasztott, mi több, az önkormányzatokat is uráló, vagyis történelmileg páratlan választói felhatalmazással működő *jobbközép kormány gazdasági teljesítménye sem bizonyult átütő erejűnek*. Miközben a közvélemény-kutatók a ciklus felénél a biztos választói rokonszenv megmaradását – és a kiábrándultak politikamentességét – mutatják, e cikk lezárásakor már nem kérdéses, hogy 2010–2011 során a 2009-ben elvesztett GDP felét, ha sikerült visszaszerezni, a munkanélküliségi ráta az európai uniós átlag felett, 11 százalék körül állandósult, s a kormányzat által – főképp a Széll Kálmán terv derűlátó változtatában – megfogalmazott erőteljes fellendülésére a ciklusban bizonyára nem kerül sor. E helyütt értelemszerűen nem mélyülhetünk el a rövid távú folyamatok és oksági összefüggések kifejtésében, hanem a korábbiakhoz hasonlóan megpróbáljuk verbális modellbe rendezni a fejleményeket.

A kormányzat tevékenységét döntően két, egymással össze nem függő törekvés formálta. Egyfelől – a „tetszettünk forradalmat csinálni” logikája mentén – számtalan kísérlet történt a közjogi berendezkedés egészének, valamint a fékek és ellensúlyok rendszerének alapvető átszabására. Ezek jelentőségét és tartalmát vélhetően majd kellő rálátással lehet megítélni, de kétségtelen, hogy a dolgok az egyéni képviselői indítványok rendszerével és a központosított döntéshozatal erősítésével új irányt vehetnek, és részben vettek is. Másfelől a kormányt láthatóan sokkhatásként érte, hogy az EU – a 2010 májusától élesre váló görög, majd ír és portugál válság következtében – kimondottan merev költségvetési politikát követelt meg. Még a szakmailag indokolt vagy az európai átlagok/normák által megengedett lazaságot sem fogadták el.

S mivel a kormánypártok és a nemzetközi pénzügyi körök kapcsolata, ha volt, rossz volt, *a legnagyobb fokú pénzügyi fegyelem kényszere felülírta* a korábban szakmai műhelyekben vagy ilyen-olyan írásokban megfogalmazott átalakítási igényeket. Az egyensúlyozó lépések közül alig látunk olyat, ami a második Orbán-kormány jószántából következett volna. A válságadók bevezetésétől az alkotmányos adósságplafon bevezetéséig terjedő lépések rend-

¹⁶ Ezért „futotta belőle” 2011 júliusában a GDP 2 százalékának megfelelő értékű Mol-részvény vásárlására is.

re napi döntésekben születtek, a külső szemlélő számára megismerhető szakmai előkészítés nélkül, sok esetben törvényhozási vitát is alig látva. Ennek révén kétségkívül sikerült elkerülni egy újabb mentő csomagot, miközben Románia, Ukrajna, sőt az euróövezet három tagja is az IMF mankójára szorult. Ugyanakkor a korábban sugallt nagy ívű elképzelések sora („Magyarország újjászervezése”) ismét érezhető késedelmet szenved.

Rövid távon nem kétséges, hogy a kormányzati intézkedések túlnyomó részét az érin-tettek – a fegyveres testületektől a környezetvédőkig terjedő körben – nem fogadták lelke-sedéssel. Ugyanakkor a nemzetgazdasági mutatók javultak. A növekedés üteme 2010-ben a várt 0,8 százalékos csökkenés helyett 1,2 százalékos lett, ami 2011-re némileg gyorsult, majd a világkonjunktúrával együtt lehült. De a kivitel mindkét évben két számjeggyel nőtt, az adósságráta csökkent, az infláció mérséklődött, az államháztartás hiánya – szá-mos elemző várakozására rácafolva – nem szabadult el. A kormányzat megítélése a piaci szereplők és az elemzők közt javult, a lakosság egészét tekintve viszont romlott.¹⁷ Vagy-is, függetlenül attól, hogy radikalizálódnak-e a reformok, vagy épp a szokásos populista puhulás szakasza zárja a 2010 és 2014 közti időszakot, *a politikai és a gazdasági logika szembekerülése újfent egyértelműen kimutatható*, és egyes részterületek elemzésével tet-zés szerinti terjedelemben kibontható.

Politikai gazdaságtani tanulságok

Tisztában vagyunk azzal, hogy egyedi esetből csak korlátozott érvényű és eseti követ-keztetések adódhatnak az általános elmélet szintjén. Most mégis bekapcsolódunk a refor-mok politikai gazdaságtanuként jó félévszázada bevett – egyebek mellett Herbert Giersch, Balassa Béla, Anne O. Krueger, Dani Rodrik, Joseph E. Stiglitz és mások fémjelezte – nemzetközi áramlatba, ahol az esettanulmány az elméleti általánosítás, a más területre is értelmezhető felismerés forrása. Ez a közelítés a közgazdasági főáram *racióális választások paradigmájának alternatívája*. Ha utóbbi a változás lehetetlenségének, az érdekcso-portok „mindörökké tartó” uralmának elemzési kerete, az előbbi éppen azzal foglalkozik, hogy miként lehetséges az a tapasztalati tény, hogy egy sor országban és időszakban mégis a gazdaság és a társadalom teljesítményét javító, kézzelfogható és tartós eredményeket hozó változások mehetnek és mennek végbe. Mindez békés úton és kormányzati egybe-hangolás mellett, sőt a demokratikus szabályrend megerősítésével történhet. E megköze-lítésben a változás – bár lehetséges – egyáltalán nem szükségszerű. És éppen abban áll az eszmefuttatás tárgya, hogy mely tényezők és feltételek, milyen mechanizmusok révén jöhet létre a jó irányú változás, és mikor s mitől valószínűbb a kisiklás.

A magyar eset sok tekintetben nagyon is jelentős globális érdeklődésre tarthat számot. Egyfelől vannak olyan országok (így Kína, Vietnam, újabban Kuba, de a 2011-re megren-dült arab diktatúrák is), ahol a felülről vezényelt, fokozatos piaci reformok útja napirenden van. Itt közvetlen érdeklődés figyelhető meg.

Más esetekben érdemes a magyar tapasztalatokat egybevetni az IMF szerkezeti kiigazí-tási programjainak eredményeivel és eredménytelenségével (*Arpac és szerzőtársai* [2008], *Eke–Kutan* [2009]). Ekkor az a kérdés lehet fontos, hogy a posztkommunista „átmenet” sajátosságai befolyásolják-e a fejlődők tapasztalatából adódó általánosításokat. Más szóval: mit tanulhatunk – pozitív és negatív értelemben – a magyar történetből azok, akik így vagy úgy sors társasaink lehetnek. Harmadrészt néhány gazdaságelméleti szintű felismerést is meg-előlegezhetünk, az alapos igazolás igénye nélkül, de örömmel vállalva az esetleges vitát.

¹⁷ A kormányfő erre utalt 2011. júniusi beszédében, amikor azt mondta: kétharmados fölhatalmazást – „leg-alábbis a mi életünkben” – többé senki sem fog szerezni.

1. Mint történetünkben kiderült, az idő nélkülözhetetlen – magyarázó és elrendező – tényező a gazdasági folyamatokban. Különösen fontos esetünkben az elméleti irodalomban az 1960-as években kedvelt, de azóta teljesen kikopott *késleltetés* jelensége. A késleltetés lehet néhány nap vagy hét (például a devizamegkötések felszámolása vagy az árfélszabadítás esetén), és lehet évtizedes szintű (mint a nyugdíjrendszer vagy az oktatási rendszer esetében).

Ez esetünkben azt jelenti, hogy a rendszerváltoztató lépések jó része, főképpen a privatizáció és az intézményépítés *eleve csak hosszabb idő alatt és más tényezőkkel társulva* érvényesül. Például az informális intézmények vagy maga a politika közvetlen beavatkozása befolyásolja a verseny kialakulását, vagy leronthatja a másutt jól működő intézmények (például a bíróságok) hatását. A csőd és a felszámolás intézménye olyan új játékszabályokat jelent, amihez a szereplők millióinak kellett alkalmazkodniuk. Ebben az összefüggésben – a bevezetett, de nem működő csődeljárások kapcsán – egy időben az átmenet irodalmának kedvelt témáivá vált a nemfizetések, a közvetlen árucseré, az adókerülés és a számla nélküli forgalom, azaz a virtuális gazdaság témaköre. Ez nyomban megszűnt, amint a hatóságok és a tulajdonosok, valamint a menedzsment is rájött arra, hogy a nemfizetés a tulajdonosi jogosítványok felfüggesztéséhez, majd elvesztéséhez vezet. Utóbbi esetben tömeges elbocsátások, durva átszervezések, technológiák és piacok elvesztése is bekövetkezhet.

Egyfelől világos, hogy az efféle *társadalmi tanulás évekbe telik*. Másfelől a képviseleti demokrácia közismert vonása a rövidlátás, hisz a ciklus közepén már nemigen hoznak népszerűtlen intézkedést. Más szóval sokszor nem volt és ma sincs ideje a közszerelőknek arra, hogy kívárvák egy intézkedés tényleges hatását. Ha pedig mégis az intézkedés hatályban marad, nem ritka eset, hogy az előre vivő lépés *termését az utódok – az ellenlábasok – takaríthatják be*. Határozottan ez volt a helyzet az Antall- és részben a Horn-kormány esetében is. A kevéssé tájékozott átlagpolgár számára az oksági összefüggések ritkán világosak.

Gyakori viszont, hogy az oksággal ellentétes látszatnak adnak hitelt. Így fordulhat elő, hogy néha egy-egy átalakítás ellen még haszonélvezőit is mozgósítani lehet, mondjuk a középosztályt az egészségügyi szolgáltatások részleges magánkézbe adása ellen. És a mindenkori ellenzék kíméletlenül kiaknázza az átalakulással járó fájdalmat.

2. Példánkban jól látható, hogy *a gazdaság hosszú távú teljesítménye csak közvetve és áttételesen, igen nagy bizonytalanság mellett magyarázható a tényezőellátottsággal vagy éppen az egyes tényezők kombinációjának mikéntjével*. Míg ezek hatását nem tagadjuk, perdöntőnek csak szélsőséges esetben és átmenetileg – például az első öt éves terv idején – tekinthetjük őket. Bár a vállalkozó szellem és a vállalkozó mint egyed szerepe az innovációban von Mises, Schumpeter és társaik óta elfogadott, a szakmai megegyezés ennek leszögezésével véget is ér. A vállalkozás a közkeletű egyetemi tankönyvekben ennek ellenére még fogalomként sem szerepel, sőt gyakorta még a pénz sem, hisz a neoklasszika a fejlődés egészét a reáلتényezőkkel magyarázza. Ez nyilván már a bevezető tankönyv szintjén sem megengedhető. Ha túllépünk is eme intézménytelen elméleten (ahol, ha nincs gazdasági rendszer, az meg se változhat, és hatását se lehet kimutatni), akkor sincs egyetértés abban, hogy mely intézmények és miképpen lényegesek a fönnttartható fejlődéshez.

3. A magyar példa óv attól, hogy a „máskor máshol” kialakított és ekképpen *túláltalánosított elméletekből közvetlenül bármit is levezessünk*, aminek közvetlen gazdaságpolitikai hatása lehet. A hiány megengedhető mértéke, az adócsökkentés vagy éppen a külföldi tulajdon (osok) aránya és szerepe csak néhány kézenfekvő példa esetünkben is. Miközben a témánk szempontjából lényeges SLIP-együttes (stabilizáció, liberalizálás, intézményépítés, magántulajdon) természetében az átalakuló gazdaságok kutatói és a szélesebb nemzetközi fejlődési irodalom művelői között ma már nincs vita, az egyes lépések időzítése, egymásra építése és az új intézmények (valamint a piaci kimenet) társadalmi elfogadtatásához szükséges lépések mibenlétében máig sem jött létre egyetértés.

Több évtizedes tapasztalat óv attól, hogy gyakorlati jelentőséget tulajdoníthassunk az optimális gazdaságpolitikai mix tetszetős, ámde semmilyen konkrét helyzetre nem illeszthető gondolatának. Ez összhangban áll az osztrák iskola bizonytalanságokat kiemelő közelítésével, ami különösen a kis, nyitott gazdaságokban válik rendre perdöntővé. Esetünkben az 1970-es és 1980-as években a szovjet olajszállítás, az 1990-es és a 2000-es évtizedben a külső finanszírozás korlátossá válása egyszerűen felülírta azt, hogy mi tekinthető optimálisnak. És fordítva, a 2001 és 2008 közti sodródás, a konjunktúra öröklétébe vetett hit sem érthető a külvilág hasonló folyamatai nélkül.

4. Nem becsülhetjük le a tankönyveinkből – és a technikai elemzésekből – sajnálatosan hiányzó, ám a gyakorlatot és a döntéshozatalt annál erőteljesebben alakító *intellektuális divatáramlatok* szerepét. A főáramot meghaladó, korszerű gazdaságelméleti közelítésekben a percepció, valamint az ezen alapuló várakozás és értékítélet alakítja az érdek tartalmát, ezáltal a gazdasági döntés mikéntjét is. Nem fekete doboz többé a döntéshozatal, hanem tudható, mi és hogyan alakítja a szereplők motivációját.

Például a „hatékony piacok” létébe vetett hit nagymértékben alakította az egyébként olyannyira racionálisnak vélt pénzügyi befektetőket abban, hogy már elemi piaci ismerettel és kockázatérzékelés mellett is legalább kétes értékűnek tekinthető pénzügyi újításokat és kézenfekvően csalárd pénzügyi instrumentumokat gond nélkül befogadjanak. Vélhetően nagy szerepe volt ebben a modern pénzügytanban kedvelt magasabb matematika nyelvén való kifejtésnek. Bár utóbbi ellen senkinek sincs kifogása, kétségtelen, hogy *az elegancia elterelhette és el is terelte a befektetők figyelmét az elemi, tapasztalati alapon szokásos kockázati mérlegeléstől*. Ha a piac hatékony, se konjunktúraciklus nem lehet, se árfolyambedőlés. Ha a piac korlátlanul és szakadatlanul nő, akkor hitelezhető – úgymond „akár önerő nélkül is” – a gyenge jövedelmű ügyfél is. Ez messze nem csak amerikai történet.

Esetünkben az euró gyors bevezetésének lefutott úgyként való kezelése hasonlóképpen hatott. Az elvileg oly szigorú és kockázatkerülő hitelezők üzleti gyakorlatukban – és saját elveik ellenében – *nem tudtak ellenállni* az erősödő árfolyam–csökkenő kamat–lendületesen bővülő középosztály és fogyasztás hármasa alkotta vonzerőnek. És ezért – hogy ki ne maradjanak – egyszerűen túltették magukat a 2005 óta sokasodó intő jeleken, holott arra független elemzők, az IMF és a jegybanki szakértők is rendre felhívták a figyelmet. A pénzpiac váratlan és indokolatlan felpuhulása miatt az euró felé menetelés vonzereje megszűnt, fegyelmező erőt pedig éppen ezért végképpen nem jelentett. Ellenkezőleg: a közös valuta követelményrendszere felesleges tornamutatványnak tűnt a hazai döntéshozók számára, különösen addig, amíg a külső forrás olcsó és bőséges volt. Az Európai Unióban erősödtek a feszültségek, az európai uniós törekvések fellazultak, megjelent az udvariasan „erősödő kormányköziségként” leírt öntörvényűség divatja. Ismét a várakozás, a lélektan uralma volt kimutatható a „kemény tények” és a tisztán önérdeket követő gazdasági racionalitás ellenében, az előre látás – adaptív várakozások lucasi gondolata – egyáltalán nem játszott szerepet. Ez pedig átvezet a „tisztá elmélet” területére.

Az elméletről – és a módszertanról is

1. Hosszú távú áttekintésben kötelező felvetni azt a kérdést, hogy mennyiben valósult meg a főáram és az integrációs elmélet által egyként tételezett *redkonvergencia*, vagyis az egy főre jutó jövedelem szintjének és az életminőség mutatóinak az EU tagállamaihoz való közeledése. E kérdést több elemző is körüljárta (Berend [2008], Tomka [2011], Muraközy [m. a.]). Eltérő módszerekkel végzett igen alapos újraszámításai megerősítik a korábban Paul Bairoch és Angus Maddison összehasonlító statisztikáiból már sejthető tényt, hogy Magyarország az 1867 utáni időszak egészét *tekintve lényegében sosem tapasztalt valódi*

konvergenciát, legfeljebb lépést tartania sikerült, különösen, ha a műszaki fejlődés, a kultúra és az életminőség nehezen számszerűsíthető mutatóit is bevonjuk a kalkulációba. Vagyis Magyarország – ismét – a „kivétel”, ha az idézett nagy elméleteket vesszük alapul.

Az 1867 és 1914 közti időszakot az jellemzi, hogy „pusztán” sikerült lépést tartanunk a kor ütemét minden téren meghatározó Németországgal. A két háború közt az új keretekhez való illeszkedéssel az európai átlagtól nem nőtt a lemaradás. A szocialista korszak fejlődése jórészt – de nem kizárólag – számbavételi sajátosságokból fakadt. Az 1989–1993-as, háborúhoz mérhető visszaesést 1999-re sikerült behozni.

Különösen Tomka Béla emeli ki, hogy az 1994 és 2007 közti időszak minőségi mutatói voltaképpen az egyetlen szakasz, ahol a felzárkózás – ha lassú is – kimutatható. Korábbi megjegyzéseink szerint e szakaszban inkább a szerkezeti korszerűsödés, semmint a mennyiségi felzárkózás volt a meghatározó. Ez összhangban van azzal az általános felismeréssel, hogy a recesszió és az elhúzódnó stagnálás többnyire a szerkezeti változások felgyorsulásának és a minőségi változásoknak, azaz a jövőt megalapozó – vagy épp aláásó – nagyszabású átrendeződéseknek az ideje. S miközben politikai szempontból mindig a fellendülés lenne az alkalmas a nagy átalakulásokra – hiszen akkor van miből kárpótolni a veszteseket –, ekkor azért a „győztes csapaton ne változtass” elv szokott érvényesülni. És fordítva: amikor a nagy megrázkódtatás már amúgy is aláásta a kormányzat tekintélyét és ideológiáját, a kényszer szokta megszülni a jelentős gazdaságpolitikai fordulatokat. Így volt ez az 1921-ben bevezetett orosz NEP-től Teng 1979. évi kínai fordulatáig, vagy épp a koreai diktatúra bukásáig 1988-ban,¹⁸ és kivétel számba megy az előre megtervezett és sikeres chilei vagy spanyol piaci átmenet.

Nálunk sem volt másképpen: az átlagember számára az állásvesztés és létbizonytalanság másfél évtizedét jelentő években, 1991 és 2006 közt került sor a gazdaságot valóban a nyugati vérkeringésbe kapcsoló új cégek és termelési irányzatok meghonosítására. Az üzleti K + F mögött szinte kizárólag a külföldi nagy cégek fejlesztései húzódnak meg. A pénzügyi szolgáltatásokat és az okos telefonoktól a fapados járatokig, a biztosítóktól a gyógyszerekig terjedő körben észlelhető fejlődés éppen efféle szerkezeti és minőségi téren ment végbe. Azaz: felettébb lapos lenne leragadni annak észlelésénél, hogy a reálkonvergencia ebben a szakaszban sem volt jelentős. A lényeg ugyanis az, hogy a mennyiség ebben az időszakban nem jeleníti meg a minőséget. Hiszen a mennyiségi mutatókból a szocialista rendszer válsága és különösen küszöbön álló összeomlása a maga idején sem volt kiolvasható, még kevésbé előre jelezhető.¹⁹ A korszak hivatalos kimutatásaiban és előrejelzéseiben szereplő 1-2 százalékos növekedés a rendszerváltozást követően minden országban megélt 20–50 százalékos visszaeséshez képest visszapillantva már-már aranykornak tetszhet a statisztika belső tartalmai iránt kevésbé vonzó történetész megfigyelők számára. És ekképpen emlékezik a választóközönség jó része is, hiszen 1993–1997 közt ezért hozta vissza a hatalomba szinte mindenütt az utódpartokat. A „kemény tények” tehát a lényeget, a sikeres alkalmazkodást fedik el a nagy aggregátumok szintjén.

2. Külön kell taglalnunk a *külső környezet* szerepét minden kis, nyitott gazdaságnál. Kiindulópontként nem közömbös, hogy mekkora a világ gazdaság átlagos növekedése. Ez a mérce időszakonként változó, ezért nem elfogadható, ha az ország fejlődésének különféle idősorait pusztán önmagukban, és nem ehhez képest értékelik, ami egész történelmi korszakok megítélését torzíthatja. Különösen, ha a „méret a lényeg” az elemző számára, s a vázolt minőségi, szerkezeti, életmódbeli és versenyképességi szempontokat – a nagymintás

¹⁸ Különösen ez utóbbi esetben élénk vita tárgya, mekkora volt ebben a külső, és mekkora a belső erők szerepe.

¹⁹ Friedman nyomán szokás a prediktív erőt a tudományosság mércéjének tekinteni, holott a társadalomtudományban a *Mises* [1933/2003] által kifejtettek okán ez eleve sosem lehet így.

elemzésekben közkeletű módon – mellőzi. Sőt, ha keynesi–neokeynesi keretben marad, akkor bizony kalibrálni próbálja az összkeresletet, ami gyakorlatilag lehetetlen, hiszen azt jórészt általa befolyásolhatatlan és csak töredékesen előre látható tényezők alakítják. Nagyon más napjaink nyitott magyar gazdasága, mint Keynes idején a zárt brit birodalom.

3. Láttuk, hogy a kiegyezést követő „boldog békeidők” eredményében mily fontos volt a korabeli lokomotív, Németország húzó hatása. A kétezres évekre az Európai Unió vált Magyarország meghatározó közegévé. Ez pedig – nem utolsósorban az amszterdami szerződéssel elindult reformok elakadása miatt – korántsem biztosítja azt a felhajtó erőt, amit az első világháborút megelőzően Németország. A lisszaboni stratégia végül is kevés kézzelfogható eredményt hozott, különösen a középpontba állított munkahelyteremtés és versenyképesség terén. A 2009 decemberétől hatályos lisszaboni szerződés pedig inkább a már kialakult egyezségeket cikkelyezi be, semmint új kezdeményezések táptalaja volna.

A pénzügyi válság elmúltával az Európai Unió elfogadta az Európa 2020 stratégiát, ami a megújulás forгатatókönyve. Valódi távlatos dokumentum, amiben a környezetvédelem, a munkahelyteremtés és a tudásgazdaság súlypontjai rajzolódnak ki. Ugyanakkor nem kétséges, hogy a párhuzamosan nyíltá vált görög válság az Európai Unió politikáját teljesen más irányba tolta el. Távlatok kimunkálása helyett napi válságkezelés folyik, az európai pénzügyi keretek technikai és tartalmi megújításával, a korábban elképzelhetetlen mértékű európai pénzügyi stabilitási mechanizmus (*European Financial Stability Mechanism, EFSM*) felépítésével és a 2013-tól hatályba lépő állandó válságkezelési mechanizmus kimunkálásával (*Benczes [2011]*). Ez a fordulat nemigen hagy teret (sem időt, sem energiát) a távlatokkal való foglalatosságra, nem utolsósorban éppen a kormányköltség megerősödése miatt. Ezért meglepő lenne, ha a válságkezelésbe bonyolódott Európa Kína, Brazília, India és más feltörekvő piacok erős versenytársává tudna válni. Vagyis a hazai növekedés keresleti oldalról igencsak behatárolt lesz a következő évtized egészeiben. Ezt aligha lehet a belső fogyasztás motorjának beindulása révén ellentételezni. Másfelől: a tűzoltás idején nem szokás – nem is lehet – nagy átalakításokba fogni, sem az EU szintjén, sem az országokon belül.

4. Ezzel eljutottunk elemzésünk központi mozzanatához, a politikai és a gazdasági racionalitás²⁰ állandóvá váló szembekerüléséhez. Ez a megfigyelés a versenyben lemaradó társadalmak esetében az összehasonlító és a fejlődés-gazdaságtan közhelyei közé sorolható, Argentínától Görögországon át Olaszországig. Ezzel szemben ritka az ellenpélda, amelyek közt megemlíthetjük az 1989 és 1992 közti időszak magyar gazdaságpolitikáját. Ekkor cikluson átívelően valósult meg az intézményépítés és a nyitás (a SLIP). Az elitben kialakult egyetértésnek köszönhetően ez a NATO- és EU-tagságig jó adag kiszámíthatóságot vitt a magyar döntéshozatalba.

2001 környékén, amikor az euroatlanti csatlakozás lefutott üggyé vált, újfajta konszenzus jött létre. Ennek lényege a rövid távú szavazathalmazás szempontjának egyeduralkodóvá válása. Igaz, efféle törekvés minden időszakban és országban kialakul. Mégis, a demokrácia súlyos félreértése és két és fél évszázad félremagyarázása volna, ha e törekvés kizárólagossá válását a szabad társadalom kísérő jelenségeként természetesnek vennénk.

Külön elemzést kívánna, hogy bemutassuk a változást, a politikai popkultúra és az elektronikus média uralmának egymást erősítő folyamatát. A lényeg szempontunkból az, hogy minél „szakszerűbbé” válik a közügyek vitele, minél kisebb ezekben az értékrendi, világnézeti, általában távlatos stratégiát követelő és ajánló elem, annál erősebb a „mának

²⁰ Jogos lehet felvetni azt, hogy miért kellene minden szereplőnek mindig ésszerűnek lennie. Ez a fölvetés különösen a viselkedési gazdaságtanban, a lélektani irányzatok befolyásolta közelítésekben és az osztrák iskolában erős. Mégis, a közgazdászok nemzedékei tanultak főáramú tankönyvekből, és axiomatikusan tételezik azt, amit a tapasztalat – mint e cikkben is tárgyaltuk – nem igazol: az egyedi racionalitást, amiből kváziautomatikusan kollektív racionalitás lesz, ahogy a mikroalapozású makroökonómia tanítja (bár nem bizonyítja, csak felteszi).

élés” és az érdemit felváltó jelképes politizálás. Az utóbbi lehet közvetlen pénzosztás, de lehet a „bűnösök megbüntetése” is. Előbbire példa a minimálbér megduplázása 2001-ben, majd adómentessé tétele 2002-ben, utóbbira a minden kormányváltást követő igazságtételi kormánybiztosok – jogerős ítéletekkel ritkán igazolt – ügybuzgalma.

Minél inkább normává válik a fejlett társadalmak teljes körét jellemző látványpolitizálás, annál kisebb az esélye a jelenbeli költségekkel járó, távoli, de bizonytalan eredményeket hozó, vagyis bajmegelőző és jövőt építő intézkedéseknek. Ennek láthatóan semmi köze a kifulladás lelkesedés övezte átalakításokhoz – amit a nemzetközi szakirodalomban elterjedt „reformfáradtság” kifejezés jelentene –, éppen fordítva áll a dolog. Az átalakítást célzó törekvések mindenféle társadalmi ellenállás, tüntetés és erőszak nélkül, pusztán a közszereplők megváltozott értékrendjét közvetítő – és a napi üzleti érdekek fogságában vergődő – manipulált média hatására álltak le, sokszor még mielőtt érdemi hatást válthattak volna ki. Mindez pedig egy olyan időszakban, amikor számos országban – Dániától Lengyelorszáig – a kedvezőtlen külső körülmények a korábbiaknál is feszesebb, célirányosabb és eredményesebb gazdaságpolitikát kényszerítettek ki.

5. Ha a normatív közelítés területére merészkedünk, akkor meg kell kérdeznünk: *van-e pozitív tanulsága* az e tanulmányban vázlatosan összegzett magyar tapasztalatoknak? A rendszer oda- és visszaváltása többször is végbement az elmúlt nyolc évtizedben, és ekképpen az ország egyedi kísérleti terepként szolgálhat bizonyos elvi felvetések tapasztalati ellenőrzésére is. Elemzésünk egyfelől megerősítette a más okokból is világszerte felerősödött kételyt a mindent mérni és számszerűsíteni próbáló megközelítésekkel szemben, különösen akkor, ha azokban az intézmények és a pénz eleve – axióma szintjén – már ki van iktatva. Ugyanis minden rendszerváltozás veleje a pénz és az intézmények szerepének átalakulása.²¹ Ezt eleve lehetetlen a neoklasszikus közgazdaságtan eszközeivel leírni, még kevésbé értelmezni, netán gazdaságpolitikai tanácsokká vagy történelmi következtetések megalapozásává formálni.

Ugyanakkor az újabb irodalomban (Kádár [2007], Györffy [2010]) megerősíti azt a jogos törekvést, hogy a korábban puhának tekintett – és ekképpen mellőzött – tényezőknek, mindenekelőtt *a vezetés minőségének* újra hangsúlyossá kell válniuk. Ez a fordulat a gyakorlati kérdésektől nem menekülő üzleti tudományokban legalább két évtizede már végbement, és a mi történetünk szerint a közgazdasági elméletnek sem kellene visszariadnia tőle, ha releváns (alkalmazható) kíván lenni. Ha viszont e puha elemek fontosságát elismerjük, a korábbi egyoldalú megközelítési mód meghaladásával a valódi mennyiségi elemzések is visszanyerhetik jelentőségüket, és a kutatás szerves részévé válhatnak.

6. Végül egy már-már triviális, de a módszertan sajátos értelmezése miatt az elmúlt két évtizedben háttérbe szorult szempontot kell felidézni. Egyetlen konkrét esetet sem lehet – és nem célszerű – pusztán axiomatizált általános feltételezések alapján, kizárólag deduktív módon – az előzetesen átvett elméleti keret alapján – értelmezni. Mert bizony sokszor a történet írja önmagát, azaz az események narratívája késztet új elméleti megfontolásokra. Ez – mint a szociológiában és a történettudományban kézenfekvő – az elsődleges források alapos és teljes körű feldolgozását a nélkülözhetetlen követelmények sorába illeszti. Nem lehet ezt a lépést általánosságokra, modellekre és nemzetközi trendekre/forrásokra való hivatkozással megúsni.

Nem állítjuk, hogy az elsődleges források mindig jó minőségűek lennének, hiszen az ókortudományban vagy a zenetudományban sem feltétlenül azok. A forráskritikát is fontosnak, sőt pótolhatatlannak tartjuk, ekképpen idéztük a teljesítmény újraszámolását végző munkákat is. Ezért bár elterjedt, mégis elfogadhatatlan tudományos kutatá-

²¹ Ezt a szakirodalomban elsőként *Mises* [1933/2003], majd a világválság és a hadigazdálkodási tapasztalatokat már földolgozva *Röpke* [1944], a hazai szakirodalomban *Tardos* [1981] fejtette ki maig ható érvénnyel.

sokban az, ha egy konkrét esetről – országról, ágazatról – pusztán spekulatív alapon, a rá vonatkozó elsődleges információk feldolgozásának tudatos mellőzésével fogalmaznak meg állításokat.

Ez sokszorosan igaz akkor, ha normatív élel – vagyis gazdaságpolitikai alkalmazásokig menően – fogalmaznak meg állításokat és ajánlásokat. Ez ma már korántsem csak a nemzetközi szervezetek elemzéseiben közkeletű, ahol ezt az idő és a nyelvismeret korlátai bizonyos szintig még indokolhatják is. És fordítva: áttekintésünk igazolta, hogy a magyar közgazdászok a maguk idejében és témájában igenis képesek voltak pozitív, időtálló tudományos hozzájárulásra a világ közgazdaságtanának kibontakoztatásában, akkor is, ha nem ők jelentették a főáramot.

Zárszó helyett

A magyar történet áttekintése – minden esetleges töredékessége mellett – hozzájárulhat az elmondottak szerint *a közgazdaságtan önvizsgálatához*, ami hosszabb idő óta, több országban legalább 2008 ősze óta folyik, s amire a szakma irányadó képviselői (Stiglitz [2010]) is rendre felszólítanak.²² Történetünk a minőségi tényezők szerepét emeli ki. Olyan ez, mint a jogállamiság, a megvesztegethetetlen hivatalnokok, a megfontolt és szociálisan érzékeny vállalati vezetők, a pártatlan igazságszolgáltatás és sok hasonló. Igen, már a római jogból is ismert és a mai kereskedelmi jogban is használatos a „rendes kereskedő gondossága” vagy az orvoslásban a „tőle elvárható gondosság és körütekintés”, aminek híján dollármilliók kártérítési pereket lehet veszíteni az Egyesült Államokban. Nem tudunk megenni nélkülük, bármily homályosnak is tűnhetnek a főáramú közgazdaságtanon felnőtt puristák szemében.

Vajon nem az lehet-e a jövő útja, hogy a mennyiségi és a minőségi közelítéseket elegyítjük? Hiszen a nemzetközi irodalomban (különösne Daron Acemoglou munkásságához köthetően) erős törekvés figyelhető meg a történeti és az intézményi tényezők számszerűsítésére. Évtizedes múltja van a korrupciós és megbízhatósági indexek, a jogállamiságot és az üzleti környezetet egy-két mutatóba sűrítő felvetéseknek. E kérdésben egyetértek a *Török* [2010] által részletekben kifejtettekkel, aki szerint az összemérhetetlenek elegyítéséből többnyire csak zavaros tartalmú vagy egyenesen félrevezető „felfedezések” szülehetnek. Úgy gondolom, hogy a közgazdaságtannak az 1990-es évek közepéig fennállt hagyományának megfelelően a történeti, az intézményi és a mennyiségi közelítések *egy-más mellett, egymással versengve és egymás eredményeit kiegészítve* tudnak előre jutni. A társtudományok eredményeit – például az emberi viselkedésben megfigyelt, az érzelmeknek az értelmet uraló voltát – semmibe vevő közelítések *tartalmi ürességét a formai kifinomultság és a technikai túlbonyolítás nem képes elfedni*. Hiszen minden tudományban a kísérleti, a tapasztalati igazolás a perdöntő, nem más! Így válik árnyaltabbá a vállalkozó, a magántulajdon, a szabad árképzés rendszerváltáskor – és tankönyveinkben is – némileg idealizált bemutatása, a hazai rossz tapasztalatok feldolgozásával.

A magyar antinómia bizonyára megalapoz két általánosabb módszertani meglátást. Egyfelől óv a naiv politikatudományi közelítéstől, ami az elit, a kormány, az intézmények, az alaptörvény megváltoztatásától, a jogrend átszabásától, az igazságtétel különféle formáitól várja a felvirágzást nálunk is. Másfelől viszont óv a gazdaságelmélet technokratikus

²² Sajnálatos, hogy a Soros György kezdeményezésére létrejött Institute for New Economic Thinking számos Nobel-díjjal és más vezető elméleti szakértővel megtűzdelt rendszeres konferenciáiból egyetlen kötet sem született, holott e tanácskozások – a maguk sokszínűségében – épp az alkotó útkeresést jelentik meg. Az INET honlapján sajnálatos módon kutatási pályázatok, nem pedig az eredmények olvashatók.

ágából terjedő, naiv közgazdasági racionalizmustól is. Utóbbi – a történettudományban *aufklärismus* néven is futó – felfogás a döntéshozók és esetleg a véleményformálók meggyőzésében bízik. Úgy véli, ha bemutatjuk más országok jó gyakorlatát, vagy rámutatunk egy-egy gazdasági lépés ésszerűtlenségére, ezzel megoldottuk a feladatot. A jóindulatú diktátor vagy az önértékét követő gazdasági szereplő eleve eszerint fog eljárni.

A helyzet sajnos bonyolultabb. Az ésszerű kifejtés, a logikai belátás és a gyakorlati tesztelés mind szükséges. És szükséges eredményeink tudományos – vagyis rendre felülvizsgált – kifejtése is. Ugyanakkor a tudomány lényege sok tekintetben saját határainak felismerése. Szorgalmazhatjuk például az átláthatóságot, a korrupciómentes közéletet, a környezettudatos gazdálkodást. De ezek – és a többi polgári erény is – a gyakorlás révén inkább *fokozatosan, történelmi idő alatt alakulnak ki*, semmint egy-egy okos elemző vagy küldetéses politikus döntése révén, hatalmi szóval egy ütésre kerülnek bevezetésre.

Hivatkozások

- ANTAL LÁSZLÓ [1983]: A pénzügyi tervezés és a szabályozás konfliktusa. *Gazdaság*, 17. évf. 2. sz. 31–55. o.
- ANTAL LÁSZLÓ [1998]: A kiigazítás – ahogy én látom. *Közgazdasági Szemle*, 45. évf. 2. sz. 97–122. o.
- ANTAL LÁSZLÓ [2009]: A hosszú menetelés. Megjelent: *Muraközy László* (szerk.): *A jelen a jövő múltja*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 69–98. o.
- ARPAČ, Ő.–BIRD, G.–MANDILORAS, A. [2008]: Stop Interrupting: An Empirical Analysis of IMF Programs. *World Development*, Vol. 36. No. 9. 1493–1513. o.
- ASLUND, A. [2007]: *How Capitalism Was Built*. Cambridge University Press, Cambridge–New York.
- BAUER TAMÁS [1983]: The Hungarian Alternative to Soviet Type Planning. *Journal of Comparative Economics*, Vol. 7. No. 3. 304–316. o.
- BENCZES ISTVÁN [2011]: Az európai gazdasági kormányzás előtt álló kihívások. A hármas tagadás lehetetlensége. *Közgazdasági Szemle*, 58. évf. 9. sz. 759–774. o.
- BEREND T. IVÁN [1988]: *A magyar gazdasági reform útja (1953–1988)*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- BEREND T. IVÁN [2008]: *Európa gazdasága a 20. században*. História Könyvtár, História–MTA Történettudományi Intézete, Budapest.
- BOD PÉTER ÁKOS [2011]: *Gazdaságpolitikai döntések válságos időkben. A magyar eset (2008–2010)*. Századvég, Budapest.
- CSABA LÁSZLÓ [1994]: *Az összeomlás forгатókönyvei*. Figyelő Kiadói Rt., Budapest.
- EKE, B.–KUTAN, A. [2009]: Are IMF-Supported Programs Effective: Evidence from East European Countries. *Eastern European Economics*, Vol. 47. No. 1. 5–28. o.
- GYÖRFFY DÓRA [2010]: Válság, euró és utána? Megjelent: *Muraközy László* (szerk.): *Válságban és válság nélkül*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 41–84. o.
- KARSAI GÁBOR [2006]: Ciklus és trend a magyar gazdaságban 1990–2005 között. *Közgazdasági Szemle*, 53. évf. 3. sz. 509–525. o.
- KÁDÁR BÉLA [2007]: Állam és államigazgatás a globalizáció folyamatában. *Magyar Szemle*, új folyam, 16. évf. 5–6. sz.
- KÁDÁR BÉLA [2008]: Deficitjeink. *Pénzügyi Szemle*, 53. évf. 2. sz. 173–185. o.
- KORNAI JÁNOS [1996]: Kiigazítás recesszió nélkül. Esettanulmány a magyar stabilizációról. *Közgazdasági Szemle*, 43. évf. 7–8. sz. 585–613. o.
- KORNAI JÁNOS [2007]: *Szocializmus, kapitalizmus és demokrácia*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LAKI MIHÁLY [1989]: Az új politikai szervezetek a gazdaságpolitikáról és a gazdaságirányítás. *Tervgazdasági Fórum*, 5. évf. 4. sz. 1–16. o.
- MIHÁLYI PÉTER [2010]: *A magyar privatizáció enciklopédiája*, I–II. rész. MTA Közgazdaságtudományi Intézete–Pannon Egyetem, Budapest–Veszprém.
- MISES, L. VON [1933/2003]: *Epistemological Problems of Economic*. Third edition, Auburn. Alabama. Fordította *George Reisman*, <http://mises.org/books/epistemological.pdf>.

- MURAKÖZY László [2008]: Magyarország felemelkedése és hanyatlása. *Közgazdasági Szemle*, 55. évf. 2. sz. 149–168. o.
- MURAKÖZY László [m. a.]: Állami szerepvállalás Európában, 1945–2007. Akadémiai Kiadó, Budapest, megjelenés alatt.
- OBLATH GÁBOR [2010]: Magyarország versenyképessége nemzetközi összehasonlításban – a makrogazdasági mutatók jelzései. *Külgazdaság*, 54. évf. 9–10. sz. 3–53. o.
- PETŐ IVÁN–SZAKÁCS SÁNDOR [1985]: A hazai gazdaság fejlődésének négy évtizede. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, Budapest.
- RÉVÉSZ GÁBOR [1990]: *Perestroika in Eastern Europe: Hungary's Economic Transformation, 1945–1988*. Westview Press, Boulder, CO.
- ROMSICS IGNÁC [2004]: Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó, Budapest.
- RÖPKE, W. [1944]: *A harmadik út: korunk társadalmi válsága*. Auróra, Budapest.
- STIGLITZ, J. E. [2009]: The Current Economic Crisis and Lessons for Economic Theory. *Eastern Economic Journal*, Vol. 35. No. 2. 281–296. o.
- TARDOS MÁRTON [1981]: Gondolatok a pénz szerepéről. *Gazdaság*, 15. évf. 1. sz. 58–74. o.
- TOMKA BÉLA [2011]: *Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TÖRÖK ÁDÁM [2010]: A közgazdaságtan és a tények. Megjelent: *Muraközy László* (szerk.): *Válságban és válság nélkül*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 155–206. o.
- VÁRHEGYI ÉVA [2011]: Az OTP mint nemzeti bajnok. *Külgazdaság*, 55. évf. 7–8. sz. 56–78. o.
- VOSZKA ÉVA [1997]: *A dinoszauruszok esélyei*. Perfekt Rt.–Pénzügykutató Rt., Budapest.